

Výčet spisů Chelčického spolu s údaji o jejich nových edicích (po Janu Jakubovi, Dějiny literatury české I, 1929, str. 468—472 a 496—500) nejnověji v knize Eduarda Petru Soudis díla Petra Chelčického a literatury o něm, 1957. Další literatura v Urbánkové Věku poděbradském III, 1930, str. 884n. U Urbánka podrobný soustavný výklad o životě a díle Chelčického.

Z edic: Emil Smetánka, Postila, 1900—1903; týž, Sít víry, 1929; Rudolf Holinka, Traktáty Petra Chelčického: O trojím lidu — O církvi svaté, 1940; Výklad na 2. epištolu sv. Jana a traktát O základu zákonů lidských vydal Emil Smetánka pod názvem Dva traktáty, 1932; Petra Chelčického Repliku proti Mikuláši Biskupci vydal Josef Straka, Tábor 1930. V novočeské úpravě vydal Rudolf Šenk Chelčického traktát O trojím lidu, Tábor 1945, a František Šimek Sít víry (s úvodem Radima N. Foustky), 1950.

Z novějších prací o Chelčickém: Marie Cedlová, Náboženské názory Petra Chelčického a bratra Řehoře i jejich vzájemný poměr, ČČM 106, 1932; Radim N. Foustka, Politické názory Petra Chelčického, 1948; týž, Petra Chelčického názory na stát a právo, Acta universitatis Carolinae — Iuridica 1, 1954 (vyšlo 1955); Antonín Stanislav Mágr, Marxistické poznámky k Chelčickému, Jihočeský sborník historický 19, 1950. Ztotožnění Petra Chelčického s Petrem Záhorkou ze Záhorcí provedl F. M. Bartoš ve studii Kdo byl Petr Chelčický, Jihočeský sborník historický 15, 1946 (knižně v souboru statí Kniha a zápasy, 1948). Týž napsal syntetický portrét Petr Chelčický, duchovní otec Jednoty bratrské, 1958.

ČÁST ČTVRTÁ

ÚSILÍ O SPOJENÍ LITERATURY S ŽIVOTNÍ PRAXÍ ZA KULTURNÍ PŘEVAHY MĚŠŤANSTVA

(Od sedmdesátých let 15. století
do dvacátých let 17. století)

POSLEDNÍMI DESETILETÍMI 15. STOLETÍ VZNIKají nové předpoklady pro další literární práci. Základní její rysy se vyhraňovaly především v přímé účasti písemnictví na problematice života a kultury tehdejší společnosti, kterou určovaly rostoucí snahy šlechty o upevnění rozhodných posic v zemi spolu se společenskými a ideovými tendencemi měšťanstva a lidových vrstev, jež postavil do popředí průběh husitského revolučního hnutí.

Vzestup moci panstva je charakteristický pro celou dobu vlády polského rodu jagellonského (1471—1526), který byl uveden do Čech na základě smlouvy uzavřené Jiřím z Poděbrad. V této době královská moc klesá, města jsou zatlačována do pozadí a panstvo ovládá zemi. Jiné formy nabývá boj mezi panstvem a městy s příchodem Habsburků (roku 1526). Tehdy byly Čechy včleněny do mnohonárodnostní monarchie, v níž se začala uskutečňovat snaha o vytvoření absolutistického státu, a panovník měl zájem na tom, aby se obklopil oddanou vysokou šlechtou. Proto potlačoval nižší šlechtu a města, a tak se prohluboval rozpor mezi panstvem a městy a zároveň mezi vyšší a nižší šlechtou. Souběžně s tím se zhoršovalo i postavení venkovského lidu, neboť šlechta se snažila připoutat jej k půdě, aby neztrácela pracovní síly pro své velkostatky.

Přesto, že měšťanstvo hospodářsky i politicky ztrácelo posice, bylo v kulturním životě nejsilnější složkou a vtiskovalo literární tvorbě svou pečeti. Náběhy toho lze pozorovat již v době Jiřího z Poděbrad, ale plného uplatnění se dostává měšťanské literatury v 16. a na počátku 17. století. Tu byl však literární vývoj násilně přerušen událostmi po bělohorské bitvě. Tak se rýsuje jako uzavřené období v kulturním životě doba od sedmdesátých let 15. století až do dvacátých let století 17. Základní tendence vtiskuje literárnímu životu úsilí o sepětí literatury se soudobou společenskou a ideovou problematikou, její další rozrůstání na širokém společenském základě a její zesvětšňování.

Obdobné vývojové směřování se objevovalo během 15. a 16. století v kulturním životě řady evropských zemí. Feudální soustava se otřásala a při střetávání s dosavadní autoritou světskou i duchovní se začaly uplatňovat dosud potlačované společenské síly, mezi nimiž tehdy přední místo zaujímal měšťanstvo. Jeho úsilí vytvářelo předpoklady k novému pohledu

na svět i na život, v němž se měla stále více uplatňovat zkušenost a tvůrčí iniciativa jedince.

Kulturnímu proudu, který vyrůstal z této situace, dostalo se názvu renesance; v širším slova smyslu se stal tento termín označením celé historické epochy. Bylo by mylné vidět pod tím jednostranně jen některé stránky procesu, jak se mnohdy stávalo, např. pouze problém vztahu k antice, jak vyplývá z původního významu italského slova *rinascita* a francouzského *renaissance* (= znovuzrození). Ale nelze jej ani omezovat na některé oblasti kulturního života, např. na výtvarné umění nebo na politiku apod., neboť zahrnuje stejně stránky ekonomicko-sociální jako otázky vědy a umění. Přitom není pouze „znovuzrozením“ starší kultury, nýbrž výrazem nového úsilí, jemuž starší tradice starověká byla významnou oporou a podnětem v „objevování světa a člověka“.

Nejpříznivější podmínky pro uplatnění nového kulturního úsilí byly v Itálii. Odtud také vyšly pro jeho rozvoj rané podněty PETRARCovy (1304—1374) a BOCCACCIOvy (1313—1375) a tam také působil předchůdce renesančních básníků DANTE (1265—1321). V této zemi rozvinutého života společenského a kulturního, kde velké úspěchy obchodní i politické povzbuzovaly moc i sebevědomí měšťanstva, počaly se uplatňovat nové zájmy, rodit nové životní názory a politické plány, v nichž silně ožívala domácí tradice starověká. Časové prvenství v rozvoji nových snah a jejich ohlas v jiných zemích daly během následujících staletí Itálii významnou úlohu v kulturním životě celé Evropy. Tak pronikaly jednotlivé podněty italských renesančních snah do Francie, Anglie, Španělska i na sever od Itálie, kde našly příznivé podmínky např. i v tehdejších Uhrách anebo v Polsku, díky živému styku mezi těmito zeměmi, utužovanému i dynastickými svazky. V ostatních zemích střední Evropy, hlavně u nás a v Německu, střetaly se s reformací a vedly k osobité synthese projevů renesančních a reformačního úsilí. Reformace se v něčem stýkala se základním úsilím renesančních myslitelů a spisovatelů, jindy se však s nimi rozcházela, hlavně tam, kde renesanční názory zasahovaly samy základy vztahu člověka ke skutečnosti a odkláněly se od určující převahy náboženských názorů k samostatnému, na dogmatech nezávislému poznávání skutečnosti nebo k důrazu na nespoutané prožití pozemského života. Tak se stala reformace osobitým projevem ideologie této doby.

Průkopníky nových snah vzdělanostních se stávali humanisté, mezi nimiž byli na prvním místě Italové Petrarca a Boccaccio. V svém úsilí o nové formy vzdělání, odpovídající požadavkům celého kulturního i společenského vývoje, obraceli humanisté pozornost k člověku a jeho životu s cílem dosáhnout cestou vzdělání možnosti plného rozvoje jeho schopností. Tak vytvářeli předpoklady, o něž se mohla opřít další práce vědecká, politická i školská, a zasáhli tím i do pojetí práce literární. Předmětem jejich studia stával se odkaz starověku, a to nikoli jen pro filologický, historický nebo filosofický zájem, nýbrž i proto, že jejich studium bylo cestou k poznání závažných souvislostí s problematikou nové doby.

S pozdějším rozšířením přestával být humanismus proudem jednotným, společensky i ideově působivým. Vytvářel předpoklady pro další rozvoj kultury, především měšťanské, ale vedle toho se modifikoval i v prostředí šlechtickém, a jakmile pak převládl ve školách, ztrácel většinou svůj původní styk se životem a podnětnost k samostatné tvořivosti, ustrnul v souhrnu ustálených školských nauk a v soustavě pouček. Tyto změny nesly s sebou i odvrát některých autorů od širšího určení literární práce k tvorbě výlučně latinské, vyúsťující až v přezíravé stanovisko k méně vzdělaným nebo k nezdělaným vrstvám. Ve svých projevech tito představitelé humanismu směřovali záměrně k exkluzivnosti, jež vyhovovala omezenému kruhu vzdělců, a v pojetí literární práce docházeli až ke kosmopolitním tendencím, které přehlížely specifické potřeby jednotlivých literatur.

Směřování slovesné tvorby k potřebám životní praxe, které dávalo ráz literárnímu životu u nás, projevilo se výrazně v začlenění literatury do systému kulturních hodnot. Písemnictví bylo vysoce oceňováno pro svou schopnost zúčastnit se na rozvoji soudobého života a vzdělání, a z toho vyplývalo naukové a vzdělavatelné zaměření většiny tvorby, jakož i velická politická váha literárního projevu. Proto se také rozrostla tvorba s aktuální tematikou politickou a společenskokritickou. Odráželo se v ní nejen soupeření šlechty a měst, ale také v ní promlouval protihabsburský odpor, který nacházel stoupence v různých složkách tehdejší společnosti.

Důraz, který literatura kladla na životní praxi, projevoval se i v rozvrstvení literárních druhů. V souvislosti s rostoucím významem literatury zaměřené aktuálně a prakticky ocitala se literatura zábavná v pozadí. I když však nenalézala mezi autory a čtenáři vysokého hodnocení, stala se na dlouhou dobu oblíbenou četbou u širokých vrstev. Při novém rozvrstvování literárních druhů se také výrazně měnily starší umělecké postupy. Charakteristickým jevem je zvláště ústup verše a rozvoj prózy. Poměrně velmi bohatá byla po formální stránce tvorba s aktuálními náměty. Využívalo se v ní různých možností a druhů slovesného projevu mluveného, zpívaného i psaného. Nejednou také navazovala na bohatou tradici literatury doby husitské a oživaly v ní formy projevů lidových, jako jsou písně, zejména satirické.

Uvedené zvláštnosti literární tvorby byly vyvolány tím, že se do popředí literárního života dostávalo měšťanstvo a inteligence s ním spjatá. Představitelé měšťanstva a inteligence se brzy stali rozhodující silou v celém literárním dění a právě oni kladli svou tvorbou stále větší důraz na význam literatury pro rozvoj poznání a individuálních schopností člověka. Zájem autorů nebyl již obrácen výhradně k náboženským otázkám a k náboženské výchově, ale rozšiřoval se i na jiné, dosud opomíjené stránky skutečnosti a hodnoty pozemského života. Starší pojetí cíle literární práce i přístup k zpracování byly tím zbavovány jednostranné závislosti na náboženských hlediscích a v literatuře nacházel místo i světský zájem, podstatně rozšiřující tematický okruh literatury a vedoucí i k volbě nových uměleckých prostředků. Tak se v literatuře odrážel nový společenský vývoj, v němž rostla na újmu dřívějšího významu církevní autority iniciativa světských složek, a to nejen v otázkách kulturních, ale i jinde ve veřejném životě.

Neznamenalo to ovšem potlačení náboženských kritérií jako základní složky tehdejší ideologie, která právě v našich zemích hrála pod vlivem reformačního a později i protireformačního zaměření nadále důležitou úlohu a výrazně se podílela na formování životních názorů i na vyhraňování literární práce; vedle ní však už vystupovala i kritéria jiná, světská, která již nebyla přehlížena jako dříve. Výrazem toho je v literatuře snaha světských složek nalézt vlastní pojetí funkce literatury a uplatnit v ní problematiku života a světa viděnou

z hlediska nových životních názorů včetně otázek náboženských; odtud veliký počet děl náboženské literatury s praktickým zaměřením vzdělavatelným a mravoučným.

Pro rozvoj kulturní práce při jejích nových úkolech i pro otázky umělecké měly ovšem velký význam podněty soudobé evropské vzdělanosti. S nimi je třeba počítat ve zvýšené míře pro tuto dobu, kdy kulturní vztahy českých zemí k cizině byly velmi živé.

Živý styk s cizinou se nápadně projevoval především v architektuře, v níž se těšil zvláštní oblibě renesanční styl. V dvorském a šlechtickém prostředí se přitom uplatňovali hlavně cizí umělci, kteří k nám byli zváni a vytvářeli velká díla sloužící k reprezentaci feudální třídy, zámky a paláce, v měšťanském prostředí se však renesanční výtvarné umění přizpůsobovalo domácí tradici a vznikala tak zvaná česká renesance.

V literárním životě byl styk s cizinou neméně důležitý. Projevuje se především jako ohlas evropského humanismu, a to jednak v nové větvi latinské tvorby, jednak v působení na rozvoj literatury psané česky. Velkou úlohu tu hrálo nově se rozvíjející školství, jímž procházeli autoři píšíci česky. Ve školách se jim otevírala cesta k starověké literatuře i k nové tvorbě humanistické, tam se také seznamovali s humanistickým pojetím literární práce. Přitom zkušenosti ze styku s latinskou vzdělaností nezůstávaly bez vlivu na formování ideových i uměleckých požadavků české literární tvorby, avšak ohlas tohoto působení se neprojevil pouhým přejímáním nebo napodobováním, nýbrž tvořivou syntesou a výběrem podle domácích potřeb a se zřetelem k domácí literární tradici.

Latinská tvorba, která kvantitativně narostla zvláště během 16. století, zůstala však obsahem i dosahem své působnosti značně omezena. Nad projevy některých vsutku tvůrčích individualit převažovala v ní konvenční literární produkce příležitostná, vzdalující se závažných otázek života, jak k tomu dospíval evropský humanismus, když ustrnul na převážně formálním hodnocení literární práce. Ale ani vývoj této tvorby nebyl během dlouhého období od konce 15. do začátku 17. století jednotný, zvláště od doby, kdy s rozšířením vzdělanosti nalézala ohlas nejen v prostředí aristokratickém, ale i měšťanském.

Z ostatních podnětů renesanční kultury a literatury nacházíme v našich zemích hlavně od druhé poloviny 16. století ohlasy cizí naukové a vědecké literatury přírodovědné, astronomické apod., zatím co poesie a tvorba novelistická je v pozadí; je příznačné, že u nás působil např. Petrarca převážně svou humanistickou latinskou tvorbou, nikoli svým básnickým dílem v italském jazyce.

Velký rozvoj literární práce byl zároveň základem její bohaté diference. Uplatňoval se nejen zřetel k různým společenským složkám, ale pod

vlivem vysokého hodnocení latinské humanistické vzdělanosti objevil se i nadřazený postoj k literární produkci psané česky nebo omezování funkcí české tvorby. Česká literatura nebyla však odvratem části vzdělanců od této práce ve svém vývoji nijak přerušena, neboť měla už dostatek sil, pevnou tradici i řadu autorů dávajících své síly do služeb tvorby české. Tak postupně roste snaha obsáhnout v české tvorbě všechny úkoly, které tehdejší doba kladla na literaturu, a tím překonat výlučnost některých oblastí literatury latinské. Na druhé straně vznikala zájem o různé způsoby a možnosti literární práce, které by pomohly jejímu dalšímu rozšiřování do vrstev, jež se dosud nemohly plně podílet na její produkci.

V těchto projevech ožívaly za změněných podmínek společenských i kulturních demokratisační prvky starší české literatury, zejména husitské. Na jejich základě mohlo dojít i nyní k vyloučení jednostranné převahy šlechtických a některých jim blízkých měšťanských kruhů, které vtiskovaly literatuře rysy exkluzivnosti a odváděly literární tvorbu od životních otázek celé tehdejší společnosti. Proto na těchto cestách nové literatury nenalézaly už velikého uplatnění pokusy vzkřísit spolu s upevňováním posic šlechty ve veřejném životě země i typické formy šlechtické literatury z období jejího rozkvětu předhusitského. Naopak, podobně jako jinde v Evropě celková situace vedla i české šlechtické vrstvy k tomu, aby se opřely o novou vzdělanost a o literaturu s ní spjatou. Toto sblížení se projevilo především v oblasti děl naukového a vzdělávatelského rázu, ale také v zájmu o latinskou tvorbu humanistickou, která jak svou tematikou, tak i povahou „vyšší“ literatury vyhovovala vkusu šlechtických kruhů.

Také otázky umělecké stránky literárních děl se objevovaly v novém světle, a to jak u tvorby latinské, tak i u českých děl naukových a odborných, jež ani v této době nebyla ostře oddělována od ostatní produkce. Zájem o tyto otázky vyvolávalo obecné úsilí o zvýšení hodnoty literární práce a o další rozšiřování jejích výrazových možností. Zároveň se významně uplatňovaly teoretické názory humanistické, jež byly šířeny zvláště vlivem školského vzdělání, neboť tam jim bylo věnováno hojně pozornosti ve výkladech z gramatiky, rétoriky a poetiky nebo při rozborech starověkých autorů.

S těmito teoretickými názory se museli vyrovnat především autoři písničičesky. Pro jejich postoj k literární tvorbě bylo zvláště charakteristické jiné hodnocení společenské funkce literatury, než jaké nacházíme u humanistů latinských. Tak se jednotlivé složky a podněty humanistické poetiky nepřejímaly pasivně, ale byly uplatňovány tvůrčím způsobem, při čemž prostředkujícími činiteli byly zejména školy a překladatelská práce. V uvedeném postoji česky písničičích spisovatelů k cizím podnětům je také základ různého ohlasu humanistické poetiky v jednotlivých odvětvích české literární produkce, jakož i důvod toho, proč nebyla uplatňována stejnou měrou v próze jako v poesii.

Humanistická poetika se ovšem nemohla stejným způsobem uplatnit ve všech odvětvích literatury už proto, že se v literárním procesu našeho období křížily různé tendence. Tak byla proti vlivům humanistické poetiky značně odolná literatura aktuální a tvorba spjatá se širším okruhem publika (jako písně a zábavná próza); zde se často vracely ustálené umělecké postupy a formy. Na druhé straně se však v našem období začala také hlásit nová poetika, barokní. Konečně je třeba počítat i s působením slovesnosti lidové, jejíž umělecké prostředky pronikaly zvláště do světské písně.

Zvláštní pozornost byla při velké péči o rozvoj a úroveň české literatury věnována i češtině. Hojně se uvažovalo o jejích výrazových možnostech, je srovnávána s klasickými jazyky, jsou jí věnována i odborná díla, jako gramatiky a slovníky. Také překladatelská praxe dokazuje, že čeština tehdy stála pod vlivem nových názorů na jazyk a na jeho funkci v literárním díle. Výrazně to ukazuje obohacování slovní zásoby o slova latinského původu a četné latinismy ve větné stavbě. To pozorujeme i v dílech původních.

Jak již bylo uvedeno, při rozvoji naukové a vzdělavatelné literatury došlo k přesunu v hierarchii literárních druhů, což se nejvýrazněji projevilo v novém uplatnění poesie a zábavné prózy. Poesie stejně jako zábavná próza se dostávaly na okraj literárního dění, proto je u nich také nápadnější sepětí se starší tradicí než u ostatních odvětví soudobé tvorby. Přesto se však nedá říci, že by se jejich vývoj zastavil a že by se v poesii a v zábavné próze neobjevovaly nové prvky.

Veršovaná produkce měla i nyní významnou účast na aktuálních událostech doby a podržovala si převážně charakter skladeb určených k přednesu nebo ještě častěji ke zpěvu. Pouze v latinské tvorbě, podléhající vlivu humanistického pojetí poesie, objevovaly se nové okruhy tematické, např. lyrika přírodní, osobní a básně oslavné. Tato poesie nacházela jen ojediněle ohlas v tvorbě psané česky. Přitom pozorujeme v české poesii úsilí o obohacení veršových forem. Vedle tradičního verše osmislabičného se hojněji užívalo též verše jedenáctislabičného a jiných rozměrů. V řídkých případech se objevuje i působení humanistické poesie; např. se objevila sapfická strofa. V tom se nepochybně projevovala snaha přiblížit českou poesii i výrazovou stránkou poesii klasické. K témuž cíli směřovaly i pokusy o uvedení časomíry.

V zábavné próze se objevovali s pronikáním humanismu vedle tradičních hrdinů, jejichž rodokmen sahá do středověku, též další hrdinové z antiky, jako třeba Lukrecie nebo Pyramus a Thisbe. Nová společnost si však vytvářela i své nové hrdiny, vyjadřující vztah různých vrstev měšťanstva k světu a k životu; typickými příklady jsou Enšpigl a Paleček. Spolu s tím se projevovalo i zde zvýšené úsilí o pravdivé zobrazení objektivní skutečnosti.

Pro rozvoj literárních druhů je příznačné, že do 16. století spadá i oživení dramatu, které v době husitské ustoupilo zcela do pozadí. Vedle ohlasů

školského dramatu latinského se od druhé poloviny 16. století setkáváme i s dramatickou tvorbou českou. Ve srovnání s dramatem středověkým rosl i zde — shodně s celkovým rázem tehdejší slovesné práce — vztah k dobové problematice a sklon ke kritice různých stránek soudobého života. Světské látky nacházely uplatnění hlavně v krátkých fraškách, v nichž nejednou zábavnost vystoupila nad moralisující nebo kritickou tendenci. Autoři volili s oblibou formu veršovanou.

V celkovém vývoji literatury tohoto období pozorujeme stále stoupající rozvoj, který dosáhl vrcholu na konci 16. a na začátku 17. století; právě tehdy ho však přerušily události po bělohorské bitvě. Tak jsou dvacátá léta 17. století mezníkem i ve vývoji literárním.

V literatuře našeho období, vymezeného posledními desítilletími 15. století a dvacátými léty století 17., pozorujeme dvě fáze, mezi nimiž tvoří předěl dvacátá léta 16. století. První z těchto fází — doba jagellonská — má charakter přechodu, neboť vedle dosavadních literárních zvyklostí vystupovaly i charakteristické rysy nového vývoje. Plného uplatnění se jim dostalo ve fázi následující, kdy už určovaly celkový ráz literárního života. Literární práce se rozdělovala na proud latinský a český, z nichž ovšem každý plnil vzhledem k svému rozšíření a k okruhu publika jinou společenskou funkci. Od padesátých let 16. století docházelo na těchto základech k všestrannému rozvoji literární práce v jazyce českém. Zabírala stále širší okruh, neboť o zvýšení hodnot literární tvorby psané česky usilovalo se přímo programově. S vývojem historických událostí a s živou účastí literatury na nich pronikal přitom do české i latinské tvorby v daleko větší míře než dosud zájem o současné události; zároveň od konce 16. století vznikaly některé slovesné projevy (latinské i české) předjímající koncepcí a vývojovými tendencemi literaturu doby pobělohorské.

Základní dílo pro poznání italské renesance napsal Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basel 1860 (pak četná vydání další); česky pod názvem *Kultura renaissance doby v Itálii* (přeložil Karel Kovář), 1912. Počátky humanismu se zabýval Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, 1859, 3. vydání (v úpravě M. Lehnerdta) 1893. O celkové problematice této doby Konrad Burdach, *Reformation, Renaissance, Humanismus*, 1918; srov. též Tibor Kardos, *A magyarországi humanizmus kora* (s ruským a italským résumé), Budapest 1955 (o tom viz referát Richarda Pražáka ve Sborníku prací filosofické fakulty brněnské university VII, D 4, 1957; vedle obecných úvah věnuje autor pozornost i počátkům humanismu v našich zemích). Pro přehledný výklad viz též Paul Merker - Wolfgang Stammer, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* (heslo Humanismus), 1937; dále Bol'shaja sovětskaja encyklopedija, sv. 8 (heslo *Vozroždenije*), Moskva 1951. Z českých prací srov. pro přehled úvodní úvahu Josefa Šusty v *Dějínách lidstva V*, 1938; tam i podrobná literatura.